

Patryk Szatan
Uniwersytet Jagielloński

Modlitewnik Nawojki. Studium źródłoznawcze¹

Pierwsze chrześcijańskie prywatne modlitewniki narodziły się w czasach karolińskich, kiedy to psalterz – używany dotąd w liturgii – trafił do rąk świeckich i miał im pomagać w modlitwie. Wyróżnia się dwa typy modlitewników: *horae* oraz *libri (libelli) precum*. Pierwsze z nich zawierały najczęściej oficja, zwłaszcza do Najświętszej Maryi Panny i za zmarłych, kalendarz, psalmy pokutne, litanie oraz modlitwy do świętych. Drugie mieściły modlitwy codzienne, pasyjne, eucharystyczne i do Matki Bożej. Składały się na nie *orationes singulares*, czyli oracje wypowiedane zazwyczaj w pierwszej osobie, których treść dotyczyła spraw prywatnych². Ten drugi rodzaj zyskał szczególną popularność w XV i na początku XVI wieku³. Wiąże się to między innymi z rozwojem indywidualnej pobożności, rozpowszechnianiem się piśmienności, czytelnictwa wśród ludzi świeckich i rozwojem literatury w językach narodowych⁴. Pośród zachowanych do naszych czasów średniowiecznych *libri precum* zapisanych w języku polskim znajduje się Modlitewnik Nawojki⁵. Zabytek cenny

¹ Artykuł jest skróconą wersją pracy powstałej na seminarium dr hab. Lidii Korczak.

² Por. U. Borkowska, *Chrześcijańskie modlitewniki w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny” 92 (1985) z. 3, s. 645–672; też: *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999, s. 20–32; T. Michałowska, *Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie*, Warszawa 2001, s. 20–30; też: *Oratio singularis*, [w:] tejsze, *Literatura polskiego średniowiecza: leksykon*, Warszawa 2011, s. 590–592.

³ Por. U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 30.

⁴ Por. tamże; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 66–67; tenże, *Kobiety a książka w średniowieczu – wybrane problemy*, „Kwartalnik Historyczny” 105 (1998) z. 3, s. 11–12.

⁵ *Książeczka do nabożeństwa, na które się modliła Ś. Jadwiga, z rodu królów polskich, podług pierwszego rękopismu, wraz z załączeniem naśladowania oryginału*, wyd. J. Motty, Poznań 1823 [dalej: *Książeczka*]. Inne nazwy spotykane w literaturze przedmiotu: *Książeczka do nabożeństwa*,

z tego względu, że jest jednym z nielicznych zachowanych przykładów tego typu piśmiennictwa⁶.

Modlitewniki, jak można choćby zaobserwować na gruncie polskim na przykładzie pracy Urszuli Borkowskiej pt. *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*⁷, są świetnymi źródłami do poznania mentalności religijnej epoki. Jak jednak zauważyła Borkowska, zanim staną się one przydatne do badania kultury religijnej, należy zinwentaryzować i opracować⁸. Moim zdaniem w badaniach nad Modlitewnikiem Nawojki w niedostatecznym stopniu zajęto się właśnie najbardziej podstawowymi kwestiami, takimi jak datacja, proveniencja, okoliczności powstania. Niedokładne badania źródłoznawcze nie pozwalają obecnie rzetelnie wykorzystać Modlitewnika Nawojki do badań nad kulturą religijną późnego średniowiecza.

Badania nad Modlitewnikiem Nawojki rozpoczęły się tuż po jego wydaniu⁹. Początkowo badacze poświęcali mu uwagę przy okazji syntetycznych opracowań zabytków literatury polskiej¹⁰. Pierwszą obszerniejszą monografię Modlitewnika napisał Jan Rymarkiewicz, a za ostatnie szersze spojrzenie należy uznać artykuł Wioletty Zawitkowskiej¹¹. Nie miejsce jednak tutaj szczegółowo przedstawiać historię badań, ponieważ w wielu miejscach można odnaleźć jej omówienie¹². Warto byłoby jednak określić główne wątki zainteresowań badaczy.

na której się modliła Ś. Jadwiga, *Książeczka do nabożeństwa Jadwigi księżniczki polskiej*. Zob. T. Michałowska, *Modlitewnik Nawojki*, [w:] *Literatura...*, dz. cyt., s. 548.

⁶ Na temat zachowanych do naszych czasów staropolskich modlitewników średniowiecznych patrz odpowiednie hasła w: T. Michałowska, *Literatura...*, dz. cyt.

⁷ Zob. przypis 2.

⁸ Por. tamże, s. 14–15.

⁹ Najpierw były one przedmiotem drobnych artykułów: N., *Książeczka, na której modliła się Ś. Jadwiga*, „Przyjaciół Ludu” 3 (1836) z. 4, s. 31–32; N., *Do redaktora „Przyjaciół Ludu”* „Przyjaciół Ludu” 3 (1836) z. 16, s. 125–126.

¹⁰ Por. M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, Kraków 1840, s. 420–421; W. A. Maciejowski, *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*, t. 1, Warszawa 1851, s. 363–369; K. Małkowski, *Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego*, Warszawa 1872, s. 104–112.

¹¹ J. Rymarkiewicz, *Książeczka Jadwigi albo Nawojki z XV wieku*, „Ateneum” 1 (1876) z. 2, s. 253–282; W. Zawitkowska, *Modlitewnik Nawojki (Kilka uwag o cennym zabytku piśmiennictwa polskiego i jego autorce. Na marginesie badań nad dziejami rodziny Koniecpolskich w wiekach średnich)*, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Oświaty w Przemyślu” 1 (2003) z. 1, s. 19–30.

¹² Ostatnio: W. Zawitkowska, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 20–26. W tymże artykule nie są jednak zreferowane ważne studia A. Danysza, *Das Gebetbuch der heiligen Hedwig*, „Archiv für slavische Philologie” 5 (1881), s. 402–424; L. Małkowskiego, *Zu der Frage nach den Quellen des „Hedwigsbüchleins”*, „Archiv für slavische Philologie” 10 (1887), s. 8–26. Warto tutaj w zamian przywołać omówienie R. Pilata, *Historja literatury polskiej w wiekach średnich: od przyjęcia chrześcijaństwa w Polsce do końca XV wieku (965–1500)*, cz. 2: *Literatura średniowieczna w Polsce XV*

Pierwszym z nich jest zbadanie, do kogo należał Modlitewnik, a co za tym idzie, kto był jego autorem oraz kiedy powstał. Początkowo badacze koncentrowali się na zdaniu umieszczonym na futerale Modlitewnika: *Libellus precarius quo utebatur S. Hedvigis ducissa*. Rozważano, do której z Jadwigi mógłby należeć Modlitewnik. Już jednak Waclaw Maciejowski zwrócił uwagę, że właścicielką Modlitewnika nie była Jadwiga, ale jak twierdził za kilkakrotnie występującym w tekście imieniem – Nawojka¹³. Odtąd dyskutowano nie tylko nad tożsamością Jadwigi, ale i Nawojki. Czyniono tak właściwie do czasu zabrania w tej sprawie głosu przez Aleksandra Brücknera, który części napisu na futerale mówiącej o Jadwidze nie przydał żadnej wiarygodności¹⁴. Odtąd zabytek zgodnie występuje w literaturze przedmiotu jako Modlitewnik należący do Nawojki. Również za Brücknerem w formie hipotezy przyjmuje się, że właścicielką Modlitewnika była Nawojka z Koniecpolskich¹⁵. Data powstania Modlitewnika określana jest na koniec XV wieku, głównie w oparciu o przesłankę językową¹⁶. Reasumując, nie wyjaśniono w pełni tożsamości ani Nawojki, ani Jadwigi, a datację ustalono bez należytych badań źródłowych (datacja w oparciu o dekorację, paleografię, tekst).

Drugi wątek wart wyróżnienia, to badania na źródłami Modlitewnika. Już w syntetycznym opracowaniu Maciejowskiego znajduje się porównanie tekstu Modlitewnika z innymi staropolskimi oracjami¹⁷. Przełomowe nie okazało się jednak odszukiwanie analogicznych modlitw w piśmiennictwie polskim, ale próby wyszukiwania wzorców w literaturze obcej. Warto tutaj przywołać studia Leona Mańkowskiego i Franciszka Krčeka¹⁸. Pierwszy z nich przede wszystkim

wieku, Warszawa 1926, s. 443–446 (Historja Literatury Polskiej od Czasów Najdawniejszych do Roku 1815. Wykłady Uniwersyteckie, 1).

¹³ Por. W. A. Maciejowski, *Piśmiennictwo...*, dz. cyt., s. 364.

¹⁴ Por. A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 3: *Legendy i modlitewniki*, Warszawa 1904, s. 127–128.

¹⁵ Por. tamże, s. 136; J. Łoś, *Początki piśmiennictwa polskiego (przeгляд zabytków językowych)*, Lwów–Warszawa–Kraków 1922, s. 216; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna...*, dz. cyt., s. 107; J. Wiesiołowski, *Zmiany społecznej pozycji kobiet w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy. Prace ofiarowane Profesor Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, red. A. Gąsiorowski, Poznań 1995, s. 45–46; E. Potkowski, *Kobiety a książka...*, dz. cyt., s. 13; K. Targosz, „*Sola pulcherrima super solem*” – „*nad słońce i nad miesiąc cudniejsza*” (Modlitwa maryjna z Modlitewnika Gertrudy i Modlitewnika Nawojki), „*Folia Historica Cracoviensa*” 10 (2004), s. 379–380, W. Zawitkowska, *Modlitewnik...*, dz. cyt., passim; T. Michałowska, *Literatura...*, dz. cyt., s. 567.

¹⁶ Por. A. Danysz, *Das Gebetbuch...*, dz. cyt., s. 418–419.

¹⁷ Por. W. A. Maciejowski, *Piśmiennictwo...*, dz. cyt., s. 363–367.

¹⁸ L. Mańkowski, *Zu der Frage...*, dz. cyt., passim; F. Krček, *Modlitewnik Nawojki. Studium językowe*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” seria II, 23 (1894), s. 186–267.

wskazał wiele wspólnych miejsc Modlitewnika Nawojki z *Hortulus animae*, drugiemu zawdzięcza się porównanie Modlitewnika Nawojki z modlitewnikami polskimi, łacińskimi, niemieckimi, czeskimi i innymi źródłami z późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności. Właściwie po opublikowaniu tych opracowań tematyka ta została zarzucona¹⁹, a przecież jak stwierdził Ludwik Bernacki: „pomimo poszukiwań L. Mańkowskiego, benedyktyńskich dociekań Krčeka i innych, byłoby rzeczą wskazaną zająć się ponownie źródłami Modlitewnika Nawojki”²⁰.

Trzecie pole zainteresowań badaczy stanowiły kwestie językoznawcze. Koncentrowali się oni na wyszukiwaniu językowych zapożyczeń oraz na poprawianiu „zepsutego” tekstu²¹. Znamienne jednak, że po drugiej wojnie światowej język Modlitewnika nie był przedmiotem odrębnych studiów, a jedyne o nim wzmianki pochodzą z syntetycznych opracowań²². Niestety nie powstała monografia języka Modlitewnika, tak jak to miało miejsce w przypadku *Godzinek Waclawa*, czy też Modlitewnika siostry Konstancji²³. Z pewnością podjęcie takich badań jest utrudnione przez brak edycji naukowej Modlitewnika.

Choć Modlitewnik Nawojki stanowił już w XIX wieku przedmiot intensywnych studiów, nadal wykazują one braki. Z częścią z nich starałem się zmierzyć w artykule: *Modlitewnik Nawojki. Próba rekonstrukcji rękopisu*²⁴. Podałem w nim ocenę wiarygodności wydania modlitewnika z 1823 roku. Wynika z niej, że srebrny futeerał rękopisu oraz faksymile pierwszych 24 kart wydano zgodnie z zaginionym rękopisem. Wobec małej przydatności oprawy rękopisu oraz jego futerału dla zadatowania manuskryptu, oszacowałem w oparciu o kryterium paleograficzne czas jego powstania na drugą ćwierć XVI wieku. Poradzenie sobie jednak z licznymi wątpliwościami dotyczącymi tego, na ile wydanie modlitewnika odpowiada zaginionemu oryginałowi oraz zadatowanie na podstawie analizy pisma, nie wyczerpuje spektrum zagadnień, z którymi należy się zmierzyć,

¹⁹ Wyjątkiem jest zauważanie przez badaczy zbieżności jednej z oracji Modlitewnika Nawojki z Modlitewnikiem Gertrudy, o tym dalej.

²⁰ L. Bernacki, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*, Lwów 1918, s. 501.

²¹ Przykład pierwszego zabiegu: F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., passim; drugiego: A. Danysz, *Das Gebetbuch...*, dz. cyt., s. 412–416. Poza tym większość z opracowań Modlitewnika podejmuje tę problematykę, dlatego nie podaję tutaj wszystkich odwołań.

²² Por. W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sř *zř *žř*, Łódź 1953, s. 31–32; W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 47–48; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1999, s. 149–150; S. Vrtel-Wierczyński, *Komentarz, do: Książeczka Nawojki*, [w:] *Średniowieczna proza polska*, zebrał i oprac. S. Vrtel-Wierczyński, Wrocław 2005, s. 9.

²³ Z. Staszewska, *Język Modlitw Waclawa*, Łódź 1997; J. Siatkowski, *Wpływy czeskie w „Modlitewniku siostry Konstancji”*, „*Slavia Occidentalis*” 24 (1964), s. 195–234.

²⁴ P. Szatan, *Modlitewnik Nawojki. Próba rekonstrukcji rękopisu*, „*Studia Claromontana*” 30 (2012), s. 279–304.

aby podstawowe kwestie dotyczące modlitewnika uznać za zamknięte. Do tych zaliczam autorstwo, źródła, czas, miejsce oraz okoliczności powstania książeczki Nawojki.

1. Autorstwo i źródła

Analizę wypada rozpocząć od przedstawienia źródeł Modlitewnika, ponieważ do nich będę się odwoływał przy określeniu okoliczności jego powstania. Zastrzegam jednak, że wskazując inne modlitewniki (zarówno polskie, jak i łacińskie, niemieckie, czeskie), w których również znajdują się modlitwy zawarte w Modlitewniku Nawojki, nie podejmuję próby wskazywania filiacji rozumianych jako ustalenie bezpośrednich zapożyczeń, czy też jako poszukiwanie autorstwa. W przypadku badań nad modlitewnikami nie praktykuje się tego. Z powodu ogromu pozostałego materiału, a także specyfiki gatunku (modlitwy wielokrotnie przepisywano oraz adaptowano) możliwe jest jedynie wskazanie miejsc, w których również występują dane modlitwy, bądź nawet tylko podkreślenie zbieżności myślowych²⁵.

Dla znacznej liczby modlitw znajdujących się w Modlitewniku Nawojki można przeprowadzić szczegółowe porównanie z całą paletą innych podobnych tekstowo oracji. Jaskrawym przykładem jest jedna z początkowych modlitw *Zdrowa bądź, Maryja, miłości pełna, boża porodicielko*, przynależąca do gatunku pozdrowień Maryi, zwanych *salutationes*²⁶. Składa się na nią 20 aliterowanych wersów *Zdrowa bądź*²⁷. Długą debatę nad źródłami oracji rozpoczął Krčėk, wskazując szereg miejsc, z którymi można by porównać poszczególne wersy naszej modlitwy²⁸. Nie udało mu się jednak odnaleźć pierwowzoru, co powiodło się dopiero

²⁵ O wyszukiwaniu źródeł por. R. Ganszyniec, *O Modlitewniku Władysława*, [w:] *Modlitewnik Władysława Warneńczyka*, oprac. L. Bernacki, R. Ganszyniec, W. Podlacha, Kraków 1928, s. 52–67; o niemożności wyszukiwania filiacji: B. Kürbis, *Opracowanie*, [w:] *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem (Liber precum Gertrudae ducissae e Psalterio Egberti cum Kalendario)*, wyd. M. H. Malewicz i B. Kürbis, Kraków 2002, s. 91; przykład udanej próby wyszukiwania źródeł: K. Dobrowolski, *Modlitewnik królewicza Aleksandra z roku 1491*, „Przegląd Biblioteczny” 1 (1927), s. 92–104; ogólnie o metodologii badań nad modlitewnikami: U. Borkowska, *Chrześcijańskie modlitewniki...*, dz. cyt., passim; też, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 5–55.

²⁶ Por. *Książeczka*, s. 27–33; J. Wojtkowski, *Kult Matki Boskiej w polskim piśmiennictwie do końca XV wieku*, „Studia Warmińskie” 3 (1966), s. 239.

²⁷ Transkrypcję, sporządzoną przez Instytut Języka Polskiego w Krakowie, podano – tu i w całym tekście – za *Korpusem tekstów staropolskich*, <http://www.ijp-pan.krakow.pl/publikacje-elektroniczne/korpus-tekstow-staropolskich> (18.09.2012).

²⁸ Por. F. Krčėk, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 197–199. Warta podkreślenia jest zbieżność niektórych zwrotów z bliskim czasowo do Modlitewnika Nawojki Modlitewnikiem Konstancji. Zob.

Karolowi Górskiemu, który zauważył zbieżność tej oracji z modlitwą *Ave Maria gratia plena dominus tecum* z Modlitewnika Gertrudy²⁹. Karolina Targosz przeanalizowała obie te modlitwy, wykazując, że w Modlitewniku Nawojki pozdrowienia są zamieszczone zasadniczo w sekwencji obecnej w Modlitewniku Gertrudy, ale „z pewnymi wzbogaceniami i przetworzeniami”³⁰. Dokładniejsze studia Witolda Sadowskiego pozwoliły wskazać jeszcze dwa miejsca, w których występuje ta litania – są to rękopisy przechowywane dzisiaj w Bibliotece Narodowej w Paryżu³¹. Z przeprowadzonej przez niego analizy wynika, że wezwanie: *Zdrowa bądź, która Syna Bożego widziała umarłego i za nas pogrzebionego*, występuje w Modlitewniku Nawojki i w manuskryptach paryskich, natomiast w kodeksie Gertrudy już nie. Ponadto pozdrowienie *Zdrowa bądź, pani, ktoregoż żeś widziała wstając z martwych*, bliższe jest kodeksom paryskim z uwagi na to, że są pozbawione zakończenia *per gloriam Patris*. Z drugiej strony wezwanie *Zdrowa bądź, jaż jeś widziała Syna Bożego wstępując na niebiosa do Boga Ojca z ciałem onym, jeż z niepokalanej dziewicy przyjąć raczył* „zawiera cały długi dopisek (od słów «do Boga ojca...»), którego przekaz paryski nie podaje, a który odnajdujemy w kodeksie Gertrudy”³². Takie spostrzeżenie każe Sadowskiemu wysnuć wniosek: „albo więc redaktor modlitewnika Nawojki miał przed oczyma (lub w pamięci) oba starodawne przekazy (lub ich odpisy), albo korzystał z jeszcze innego przekazu, pochodzącego jednak (pośrednio lub bezpośrednio) ze wspólnego źródła powstałego przed rokiem 1085”³³. Należy się przychylić raczej ku drugiej możliwości – bez wątpienia obaj redaktorzy korzystali z bliżej nieokreślonych różnych *libelli precum*, z których przepisałi litanię. Należy przecież pamiętać, że analizowana modlitwa bliska jest łacińskiej wersji greckiego akatystu, powstałej już około 800 roku³⁴.

Modlitewnik siostry Konstancji z roku 1527, wyd. W. Wisłocki, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” 3 (1884), s. 173–174.

²⁹ K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 78. Por. *Teksty o Matce Bożej. Polskie średniowiecze*, wstęp, wybór, opracowanie R. Mazurkiewicz, Niepokalanów 2000, s. 49–50; *Modlitwy księżnej Gertrudy...*, dz. cyt., s. 160–161; K. Targosz, *Sola pulcherrima...*, dz. cyt., s. 376.

³⁰ K. Targosz, *Sola pulcherrima...*, dz. cyt., s. 377.

³¹ Por. W. Sadowski, *Litania...*, dz. cyt., s. 158. Dokładniej rzecz biorąc są to: rękopis z XII w. (dodatek XIII w.), sygn. Nat. Lat. 18111, f. 159r oraz rękopis z XV w., sygn. Nat. Lat. 18203, f. 212r. G. Meersseman, *Der Hymnos Akathisos im Abendland*, Bd. 2, Freiburg 1960, s. 162.

³² W. Sadowski, *Litania...*, dz. cyt., s. 164–165.

³³ Tamże, s. 165. Modlitwa *Ave Maria gratia plena Dominus tecum* zdaniem Michałowskiej została wpisana do *Psalterium Egberti* w czasie drugiej połowy 1085 lub do 22 XI 1086 roku. Zob. T. Michałowska, *Ego Gertruda*, dz. cyt., s. 197–203, 209.

³⁴ Por. B. Kürbis, *Opracowanie*, [w:] *Modlitwy księżnej Gertrudy...*, dz. cyt., s. 88; *Modlitwy księżnej Gertrudy...*, dz. cyt., s. 161.

Tak szczegółowe rozważania dla każdej modlitwy (oczywiście nie zawsze byłby one możliwe) nie są jednak w tym miejscu konieczne. Ograniczę się więc do syntetycznych uwag, ilustrując wnioski przykładami.

Najwięcej analogicznych oracji do modlitw z *libri precum* Nawojki znajduje się w *Antidotarius* oraz *Hortulus animae*³⁵. Nie jest to zaskakujące, zważywszy, że były to zbiory szeroko rozpowszechnione. *Antidotarius* od pierwszego strasburskiego wydania z 1489 roku był jeszcze powielekroć tłoczony³⁶; *Hortulus* wydany po raz pierwszy w 1496 roku i również wielokrotnie odbijany³⁷, a ponadto najpewniej już w 1514 roku dokonano jego przekładu na język polski³⁸. Nie

³⁵ Osiem modlitw w *Antidotarius animae*. Na temat *Antidotarius*: L. Bernacki, *Pierwsza książka...*, dz. cyt., s. 51–68; U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 43. Jeśli analogie do *Antidotarius* nie będą pochodziły z literatury przedmiotu, będę powoływał się na następujące wydanie: Nicolaus Salicetus, *Liber meditationum ac orationum deuotarum qui antidotarius animae dicitur*, Strassburg 1490 (Johann Grüninger) [dalej: *Antidotarius*], Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, ink. Th. I. 649, za pośrednictwem: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/2847354> (31.05.2013). *O miłościwa Gospodze*, [w:] *Książeczka*, s. 41–46: *Alia oratio de eandem. O pia sancta Maria dulcissima ornamentum saeculi*, [w:] *Antidotarius*, f. CIXrv.; *Pochwalono bądź Jesukrystowo wierne ciało*, [w:] *Książeczka*, s. 94–96 (parafraza): *Ave, verum corpus*, [w:] *Antidotarius*, f. XXXVIIr; *Poczynają się modlitwy wielmi dobre, napirwsza, która się wyklada lacińskie tako: Summe Sacerdos et vere pontifex etc. Eja Gospodnie Jesu Chryste*, [w:] *Książeczka*, s. 103–129 (zgodność z tekstem łacińskim do s. 121): *Item oratio beati Ambrosii ante missam. Summe sacerdos*, [w:] *Antidotarius*, f. XCIIIr–XCVIr; *Nędznica ja, wszech ludzi nagrzeszniejsza*, [w:] *Książeczka*, s. 129–133 (nieco inna redakcja niż w *Antidotarius*): *Domine, deus meus, non sum dignus*, [w:] *Antidotarius*, k. 35r; *Panie, wysłuchaj modlitwę moją*, [w:] *Książeczka*, s. 158–171: za L. Bernacki, *Pierwsza książka...*, dz. cyt., s. 501; *Pozdrowiona bądź Maryja dziewice, <...> świętej Trojce!*, [w:] *Książeczka*, s. 172–175: *Ave Maria, ancilla s. trinitatis*, [w:] *Antidotarius*, f. LXVIIIv–LXIXr; *Pozdrowiona bądź Maryja, któraż jeś nadzieja*, [w:] *Książeczka*, s. 175–182: L. Bernacki, tamże, s. 65, 274–277; *Boże, bądź miłościw mnie grzesznej*, [w:] *Książeczka*, s. 183–186: *Deus proptius*, [w:] *Antidotarius*, f. XLV.

Siedem modlitw w *Hortulus animae*. Na temat *Hortulus animae*: L. Bernacki, *Pierwsza książka...*, passim; U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 43–44. *Pochwalono bądź Jesukrystowo wierne ciało*, [w:] *Książeczka*, s. 94–96 (parafraza): za L. Mańkowski, *Zu der Frage...*, dz. cyt., s. 12; *Nędznica ja, wszech ludzi nagrzeszniejsza*, [w:] *Książeczka*, s. 129–133: L. Mańkowski, tamże, s. 13–15; *ale twoje miłosne nawiedzenie*, [w:] *Książeczka*, s. 151–152 (fragment modlitwy ze s. 145–152): L. Mańkowski, tamże, s. 16–18, F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 249–250; *Niewymownemu miłosierdziu twojemu dziękując*, [w:] *Książeczka*, s. 152–153: L. Mańkowski, tamże, s. 17–18; *Pozdrowiona bądź Maryja dziewice, <...> świętej Trojce!*, [w:] *Książeczka*, s. 172–175: L. Mańkowski, tamże, s. 20–21; *Pozdrowiona bądź Maryja, któraż jeś nadzieja*, [w:] *Książeczka*, s. 175–182: L. Mańkowski, tamże, s. 21–24; *Boże, bądź miłościw mnie grzesznej*, [w:] *Książeczka*, s. 183–186: L. Mańkowski, tamże, s. 24–25.

³⁶ Por. L. Bernacki, *Pierwsza książka...*, dz. cyt., s. 52, U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 43.

³⁷ Por. L. Bernacki, tamże, s. 3, U. Borkowska, tamże, s. 43–44.

³⁸ Por. L. Bernacki, tamże, passim.

zawsze oracje Książeczki Nawojki to bezpośrednie przekłady z tych zbiorów. Na przykład w modlitwie *Nędznica ja, wszech ludzi nagrzeszniejsza* spotyka się odmienną redakcję w stosunku do *Antidotarius*³⁹. Poza tym zdarza się, że jedynie część modlitwy znajduje się również w łacińskim modlitewniku, jak to ma miejsce np. w przypadku oracji *O, dziękuję tobie, Panie mojej miły*, gdy jedynie fragment *ale twoje miłosne nawiedzenie* odpowiada *Hortulus animae*.

Omawiając modlitwy związane z *Antidotarius* i *Hortulus*, należy podkreślić, że znajdują się one nie tylko w tych zbiorach, ale również w wielu innych *libri precum*. I tak czeski odpowiednik (w bardzo odmiernej redakcji) oracji *Panie, wysłuchaj modlitwę moją* został odnaleziony przez Krčeka⁴⁰. Także modlitwę *Nędznica ja, wszech ludzi nagrzeszniejsza* odszukano w innych miejscach, np. w rękopisie BJ nr 3301⁴¹. Część modlitwy *O miłościwa Gospodze* znajduje się w znacznie zmienionej redakcji w tzw. Modlitewniku Ptaszyckiego I⁴². Szczególnym przypadkiem, w którym oracja nie jest obecna tylko w przywołanych dwóch zbiorach, ale była szeroko rozpowszechniona, jest modlitwa *Summe sacerdos* przypisywana czy to św. Ambrozemu, czy to św. Anzelmowi Kantuaryjskiemu⁴³. W Modlitewniku Nawojki zgodność z tekstem łacińskim sięga mniej więcej s. 121, ale jak wyszukał Krček także dla pozostałej części modlitwy znajduje się odpowiednik. Jest to niemiecka modlitwa pochodząca z rękopisu nr 1681 przechowywanego

³⁹ Zob. przypis 35. Również dalej przy analizowaniu poszczególnych modlitw będę się odwoływał do tego przypisu.

⁴⁰ Por. F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 254–256.

⁴¹ BJ nr 3301, k. 79r–80v. W. A. Maciejowski, *Piśmiennictwo...*, dz. cyt., s. 333–335, tenże, *Dodatki do piśmiennictwa polskiego*, b.r.m.w., s. 86, 89–90; W. Chomętowski, *Zabytki języka polskiego z XV wieku w rękopismach biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” 1 (1880), s. 142, 150–151; K. Małkowski, *Przegląd...*, dz. cyt., s. 110–111; L. Mańkowski, *Zu der Frage...*, dz. cyt., s. 13–14; F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 245–248 (ostatni wymieniony autor pisze m.in. o wystąpieniu tej modlitwy w rękopisie BJ nr 3301). Prawdopodobnie oracja znajduje się także w Modlitewniku królewicza Aleksandra. Zob. U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 95. Por. K. Dobrowolski, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 96. Niestety z uwagi na to, że Modlitewnik królewicza Aleksandra pozostaje niewydany i jest przechowywany w British Museum (sygn. Add. 38603), nie miałem możliwości dokonania szczegółowego porównania modlitw.

⁴² Por. *Książeczka*, s. 42–45. *Modlitewnik dla kobiet z wieku XVI. Ułomek z rękopisu Senatora Konstantego Małkowskiego*, wyd. S. Ptaszycki, Kraków 1905, s. 72–73.

⁴³ Por. *Precationes duae hactenus Ambrosio attributae. Precatio Prima*, [w:] Sancti Ambrosii, *Opera omnia*, accurate J. P. Migne, t. 2, pars posterior, Parisiis 1845, kol. 751–755 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina [dalej: PL], 17); *Oratio XXIX*, [w:] Sancti Anselmi, *Opera omnia*, accurate J. P. Migne, t. 1, Parisiis 1864, kol. 921–925 (PL 158).

w Bibliotece Jagiellońskiej⁴⁴. Niewykluczone, że wskazane modlitwy mogły trafić do Książeczki Nawojki niebezpośrednio z *Antidotarius* lub *Hortulus animae*.

Dla dwóch z nieomówionych jeszcze modlitw (tj. nieznajdujących się dwóch przywoływanych zbiorach) również udało się odnaleźć analogie. Dla modlitwy-pieśni *O ciało Boga żywego* znaleziono jeszcze dwie podobne oracje⁴⁵. Pierwotny krótkiej modlitwy *Proszę cie, miłościwa boża porodicielko* nie został odnaleziony, ale Krček wskazał na pewną analogię z *Horae Beatae Virginis Mariae ad usum Parisiensem 1499*. Jak sam jednak stwierdził, oracja z Modlitewnika Nawojki jest obszerniejsza⁴⁶. Poza tym zauważyłem, że ta modlitwa w trochę odmiennej redakcji znajduje się również w XVI-wiecznym tzw. Modlitewniku Ptaszyckiego I⁴⁷. Dla kilku modlitw dostrzeżono jedynie bardzo odległe podobieństwa, dotyczące czasami tylko fragmentów⁴⁸. W przypadku pozostałego (około 40 proc.) tekstu nie udało się znaleźć analogii (niekiedy wyjąwszy krótkie passusy). Nie oznacza to jednak, że są to modlitwy oryginalne. Brak znalezionych podobieństw można tłumaczyć niedostateczną kwerendą, utrudnioną choćby specyfiką badań nad modlitewnikami. Należy przy tym podkreślić, że modlitwy dla których analogii nie odnaleziono, nie odbiegają od innych typowych modlitw z epoki.

⁴⁴ Por. F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 243–245; na s. 259–263 znajduje się wydanie modlitwy. Na s. 233–245 Krček porównuje także orację z Modlitewnika Nawojki do fragmentów dwóch czeskich modlitewników, datowanych na XIV oraz przełom XIV i XV wieku (Biblioteka Wszechnicy Praskiej, XVII F. 30; tamże, XVII A 18; sygnatury wg stanu na koniec XIX wieku) oraz do polskiego modlitewnika z XVI wieku (rękopis BJ nr 3301), który jednak jest zgodny z tekstem Modlitewnika Nawojki do s. 108 (wydanie modlitwy, F. Krček, *Modlitewnik*, dz. cyt., s. 259–260).

⁴⁵ Por. *Książeczka*, s. 154–158. M. Bobowski, *Polska poezja kościelna: od czasów najdawniejszych aż do wieku XVI*, Warszawa 1885, s. 112. Tamże, s. 112–117 porównanie poszczególnych wersji. Jedna pochodzi z XV-wiecznego rękopisu świętokrzyskiego przechowywanego w XIX wieku w Bibliotece w Sankt Petersburgu. Zob. W. A. Maciejowski, *Dodatki do piśmiennictwa polskiego*, dz. cyt., s. 122, 127–128; M. Bobowski, *Polska poezja*, dz. cyt., s. 112. Druga z rękopisu biblioteki Krasieńskich. Zob. W. Chomętowski, *Zabytki...*, dz. cyt., s. 142, 146; M. Bobowski, *Polska poezja...*, dz. cyt., s. 112. Por. F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 252–253.

⁴⁶ Por. *Książeczka*, s. 40–41; F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 206–207.

⁴⁷ Por. *Modlitewnik dla kobiet...*, dz. cyt., s. 71–72.

⁴⁸ Por. *A w torekoli męki będę wrzucona*, [w:] *Książeczka*, s. 70–75. Pewne podobieństwo w budowie oracji do modlitwy św. Mechtyldy z Modlitewnika Konstancji (F. Krček, *Modlitewnik...*, s. 217); zwrot: *leżąc, siedząc, chodząc, myśląc, śpiąc, pijąc, jigrając* (s. 101) z modlitwy *Moj Zbawicielu i Gospodnie* (*Książeczka*, s. 97–102) występuje również w innych tekstach z epoki (F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 232, przywołuje przykład druku, *Modus confitendi per Andream Hispanum*, Cracovia 1535, gdzie pada podobny zwrot, tyle że bardziej rozbudowany); *Moja wiara jest i tai sie*, [w:] *Książeczka*, s. 139–145, przywołano jeden z mszalnych intorit, w którym także znajduje się podobne odwołanie do zasług wszystkich świętych oraz do ich relikwii znajdujących się w kościele (L. Mańkowski, *Zu der Frage...*, dz. cyt., s. 15–16).

Tak zarysowany rozbiór treści Książeczki Nawojki nie pozostawia wątpliwości, że nie było to dzieło oryginalne. Modlitewnik Nawojki jest typowym przedstawicielem gatunku późnośredniowiecznego *liber precum*. Takie stwierdzenie nie zamyka jednak stawiania dalszych istotnych pytań: kto był autorem kompilacji; na czyje zamówienie, kiedy i w jakich okolicznościach powstał Modlitewnik; czy było to tłumaczenie z obcego pierwowzoru, czy też kompilacja dokonana w Polsce; czy kodeks, z którego przygotowano XIX-wieczną edycję, był pierwotnym rękopisem czy też odpisem?

2. Czas i miejsce powstania

Tekst Modlitewnika Nawojki nie dostarcza bezpośrednich danych dotyczących czasu i okoliczności jego powstania. Nie znajduje się w nim bowiem kolofon bądź inna jednoznaczna wskazówka (np. znaki własnościowe). Odrębnie należy potraktować napis na futerale, który zawiera informację o użytkownicze Modlitewnika oraz jego dalszych losach⁴⁹. Są to dane niepewne. Po pierwsze dlatego, że nie wiadomo, kim była *s. Hedvigis ducissa*. Po drugie zaś, nie do końca jasne jest, czy treść napisu wyrytego na futerale traktuje o losach umieszczonego w nim rękopisu Modlitewnika. Futerał mógł być bowiem odłączony od pierwotnego swego rękopisu i dodany do Modlitewnika Nawojki. Mogłoby świadczyć o tym sygnalizowane w innym miejscu przycięcie kart⁵⁰.

Wspomniano już, że paleograficznie rękopis Książeczki Nawojki należy datować na drugą ćwierć XVI wieku. Kłopot w tym, że taka datacja nie zgadza się z badaniami językoznawców. Spośród kilku pierwszych datacji uczynionych na podstawie języka warto przywołać tę, zawartą we wstępie Antoniego Małeckiego do wydania *Biblii królowej Zofii*⁵¹. Jej autor umieszcza nasz Modlitewnik między

⁴⁹ Napis na futerale: LIBELLUS PRECARIUS // QUO UTEBATUR S // HEDVIGIS DUCISSA AB // EMINENTISSIMO // CARDINALI BERNARDO // MACIEJOWSKI ILLMÆ // SORORI SUAE ANNÆ // WAPOWSKA CASTILLANÆ// PRAMISLIENSI ET PER // EIUS // NEPOTEM STANI– // SLAUM WAPOWSKI // SOCIETATIS IESU HUIC // TEMPLO MUNERI DATUS // ANNO 1634 11 OCTOBRIS. Por. komentarz: P. Szatan, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 301–302.

⁵⁰ Por. P. Szatan, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 289. Do tamtego spostrzeżenia chciałbym dodać, że porównując kilka egzemplarzy *Książeczki*, zauważyłem, że poszczególne strony faksymile przedstawiają różny stopień przycięcia, tj. w niektórych egzemplarzach miniatury są bardziej kompletne. Być może sprawa ewentualnego przycięcia to jedynie niedoskonałość warsztatu drukarni *Książeczki*.

⁵¹ Por. M. Wiszniewski, *Historia...*, dz. cyt., s. 421; K. Małkowski, *Przegląd...*, dz. cyt., s. 111; S. Motty, *Wstęp*, [w:] *Książeczka do nabożeństwa świętej Jadwigi księżniczki polskiej*, wyd. S. Motty,

polskim tłumaczeniem *Statutu wiślickiego* zadatowanym na rok 1460, a *Psalterzem puławskim* z przełomu XV i XVI stulecia, i określa go jako powstały około 1480 roku⁵². Datacja ta jest warta uwagi, ponieważ po raz pierwszy jest tak precyzyjna. Ponadto później zasadniczo nie została skorygowana.

W pracach językoznawców z początku XX wieku określa się Modlitewnik: „pisownia i słowa z końca wieku XV, nie wcześniejsze”, „napisany [...] na samym schyłku XV wieku”; „rękopis z ostatniej ćwierci wieku XV”⁵³. Przy dwóch ostatnich datacjach nie wiadomo jednak, czy do ich określenia posłużyły cechy językowe, czy nie na przykład ogląd pisma. Można sądzić, że za tymi datacjami z przełomu XIX i XX wieku poszli autorzy *Słownika staropolskiego*. W wydanym niedawno *Opisie źródeł do „Słownika staropolskiego”* wyjaśniają, że w przypadku umieszczania materiału z Modlitewnika w *Słowniku* sytuuje się go między pochodzącym z drugiej połowy XV wieku *Psalterzem puławskim* a *Skargą umierającego* z lat 60. XV wieku⁵⁴. Autorzy określają Modlitewnik jako pochodzący z końca XV wieku⁵⁵. Takie stanowisko prezentowane jest także w naukowych i popularnych opracowaniach⁵⁶. Warte podkreślenia jest to, że język Modlitewnika Nawojki należy do środkowomałopolskiego dialektu języka staropolskiego⁵⁷. Ten region byłby więc miejscem powstania Modlitewnika.

Zbierając dane mówiące o dacie powstania Modlitewnika, dostrzegam niejednolitość datacji w oparciu o przesłankę paleograficzną i językową. W przypadku tej pierwszej ma się do czynienia z datacją na drugą ćwierć XVI stulecia, a w drugim przypadku na koniec XV wieku. Jak zauważył już Roman Pilat, narzędzia paleograficzne i językowe dostarczają nam jedynie datacji bardzo przybliżonych, dlatego korzystając tylko z nich, trudno precyzyjnie datować rękopis⁵⁸. Jeśli jednak przyjąć, że rzeczywiście język Modlitewnika pochodzi z końca XV wieku, a pismo wskazuje na drugą ćwierć XVI stulecia, to bardzo prawdopodobne, że

Kraków 1875, s. LXXV–LXXXV; A. Małecki, *Wiadomość o „Biblii królowej Zofii”*, [w:] *Biblia królowej Zofii*, Lwów 1871, s. XLIII–XLIV.

⁵² Por. A. Małecki, *Wiadomość o „Biblii królowej Zofii”*, dz. cyt., s. XLIII–XLIV.

⁵³ A. Brückner, *Literatura religijna...*, dz. cyt., s. 133; A. A. i M. Kryński, *Zabytki języka staropolskiego z wieku XIV, XV i początku XVI*, Warszawa 1925, wyd. 2, s. 172; J. Łoś, *Początki...*, dz. cyt., s. 215.

⁵⁴ *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, red. W. Twardzik, we współpracy z E. Deptuchową i L. Szelachowską-Winiarową, Kraków 2005, s. 132, 178–179.

⁵⁵ Por. tamże, s. 112.

⁵⁶ Por. W. Taszycki, *Geneza...*, dz. cyt., s. 48; Z. Klemensiewicz, *Historia...*, dz. cyt., s. 149; S. Vrtel-Wierczyński, *Komentarz*, dz. cyt., s. 9; *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. W. Wydra, W. R. Rzepka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995, s. 37.

⁵⁷ Por. W. Taszycki, *Geneza...*, dz. cyt., s. 47–48; W. Śmiech, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 31–32.

⁵⁸ Por. R. Pilat, *Historja...*, dz. cyt., s. 446.

rękopis Modlitewnika, z którego przygotowano edycję, jest odpisem starszego kodeksu (w takiej sytuacji Małopolska byłaby regionem powstania domniemanego rękopisu pierwotnego).

3. Okoliczności powstania

W tekście Modlitewnika czterokrotnie padają zwroty zawierające imię orantki Nawojki⁵⁹. Z drugiej strony na futorale czytamy: *Liber precarius quo utebatur s. Hedvigis ducissa*. Wokół tych wzmianek, jak zaznaczono już we wstępie, narosło wiele literatury.

Niestety w Modlitewniku nie znajduje się wyjaśnienie, kim jest owa Nawojka. W literaturze przedmiotu domniemywa się jednak, że była nią córka Mikołaja Koniecpolskiego i Doroty Zarembianki, Nawojka Koniecpolska. Tę identyfikację początkowo uczyniono li tylko na podstawie tożsamości imienia⁶⁰, aż do czasu publikacji wypisów z akt oficjalatu krakowskiego, w którym odnajdujemy zapiskę o sporze między Nawojką Koniecpolską a Piotrem Postawą. Jak jednak wykazałem w innym miejscu, nie jest zasadne przypisywanie napisania i opracowania Modlitewnika Piotrowi⁶¹. Nie wyklucza to oczywiście tego, że właścicielką Modlitewnika była Nawojka Koniecpolska. Istnieje także możliwość, że rękopis, który wykonał Piotr dla Nawojki, zaginął, i wydano tylko jego odpis. W każdym razie na podstawie wspomnianej zapiski utożsamianie Nawojki Koniecpolskiej z Nawojką z Modlitewnika można umieścić jedynie w sferze hipotez.

W literaturze przedmiotu można dopatrzeć się jednak innych argumentów przemawiających za poprawnością tej identyfikacji. Wskazuje się, że Modlitewnik zawiera osobiste, pełne dramatu i cierpienia wyznania, będące odpowiedzią na niełatwe życie autorki (kalekie dzieci, konflikty rodzinne, śmierć męża). Nawojka Koniecpolska jako osoba przepelniona bólem miała więc spisać Modlitewnik⁶². Z uwagi na wykazane źródła Modlitewnika trudno się zgodzić z taką argumentacją. Dla ponad połowy tekstu odnajduje się bowiem analogie w innych modlitewnikach. Nadto nie jest uzasadnione pisanie o „osobistych” wyznaniach – nie

⁵⁹ Por. *Książeczka*, s. 70, 83, 92, 111. Poza tym w tekście (s. 74), pada zwrot *ja N., proszę*. Być może jest to skrót od imienia Nawojki, albo tak, jak to się zwyczajowo czyniło w modlitewnikach, pozostawiono literę *N* jako oznaczenie miejsca, w którym osoba modląca się wypowiadała swoje imię.

⁶⁰ Por. A. Brückner, *Literatura religijna...*, dz. cyt., s. 131, 136; J. Łoś, *Początki...*, dz. cyt., s. 216.

⁶¹ Por. P. Szatan, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 291–296.

⁶² Por. J. Wiesiołowski, *Zmiany...*, dz. cyt., s. 58, 59; W. Zawitkowska, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 24–29.

spotyka się w Modlitewniku żadnych aluzji do wydarzeń z życia osobistego, np. takich, które poczyniono w Modlitewniku Gertrudy poprzez dopisanie do obiegowych modlitw osobistych prośb⁶³. O osobistych wzmiankach możnaby bowiem mówić w takim wypadku, gdyby w Modlitewniku znalazły się modlitwy np. za kallekie dzieci (Hieronim Mosiński), czy też o spokój duszy zmarłego męża (Maciej z Bnina Mosiński). Jedynym argumentem, który można podnieść na rzecz tej hipotezy, jest tekst futerału Modlitewnika. *S. Hedvigis*, uważana byłaby w takim wypadku za Jadwigę, córkę Nawojki⁶⁴. Sam ten napis jest jednak tylko drobną wskazówką, ale nie dowodem na słuszność założenia. Poza tym wspomniany dramatyzm niektórych modlitw, mający być odbiciem życia Nawojki Koniecpolskiej, nie jest właściwy tylko dla oracji Modlitewnika Nawojki, ale jest czymś powszechnym w tego typu piśmiennictwie.

Wiąże się także Nawojkę Koniecpolską z Modlitewnikiem, przypuszczając, że Modlitewnik powstał w ostatnim etapie jej życia, kiedy osiadła w Wielgomłynach, gdzie mieścił się klasztor Paulinów⁶⁵. Na jego spisanie miał wpłynąć paulin Stanisław z Oporowa (przed 1501 – ok. 1552), a duchowość Modlitewnika miała być powiązana z duchowością paulińską⁶⁶. Potwierdzenia dla tej hipotezy, jak się sądzi, należałoby szukać w podobieństwach między duchowością Modlitewnika a jej obliczem paulińskim. Trudno jednak takie odnaleźć. Jak wykazano wcześniej, w Modlitewniku zawarte są modlitwy typowe dla epoki. Mogły się one znaleźć na ustach osób o bardzo różnej religijności, różnym społecznym i geograficznym pochodzeniu. Nieuprawniona jest próba łączenia silnie obecnego kultu maryjnego u paulinów z podobnie reprezentowanym w Modlitewniku Nawojki, ponieważ oracje maryjne z Modlitewnika znajdują się także w tekstach z epoki niezwiązanych z paulińską tradycją, jak wykazano w pierwszej części tego artykułu. Do rozważenia pozostaje kwestia możliwego wpływu Stanisława z Oporowa na Modlitewnik. Niestety o duchowości i formacji samego Stanisława nie wiadomo zbyt wiele⁶⁷. Jak pisze jednak

⁶³ T. Michałowska w książce *Ego Gertruda...* analizuje modlitwy, w których znajdują się np. prośby Gertrudy za swoim synem Jaropełkiem.

⁶⁴ Por. T. Michałowska, *Literatura...*, dz. cyt., s. 567.

⁶⁵ Por. A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku: magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 59; J. Zbudniewek, *Stanisław z Oporowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42, red. A. Romanowski, Kraków 2003–2004, s. 66; W. Zawitkowska, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 29; J. Zbudniewek, *W jedności braterskiej z Węgrami*, „*Studia Claromontana*” 30 (2012), s. 9. Na tę możliwość zwracał mi uwagę podczas kilku rozmów o. prof. Janusz Zbudniewek, za które jestem Mu bardzo wdzięczny.

⁶⁶ Por. J. Zbudniewek, *Stanisław...*, dz. cyt., s. 66; tenże, *W jedności...*, dz. cyt., s. 9.

⁶⁷ Por. tenże, *Stanisław...*, dz. cyt., s. 65–67; tenże, *Oporowski Erazm Stanisław*, [w:] *Hagiografia polska*, red. R. Gustaw, t. 2, Poznań 1972, s. 174–184; tenże, *Stanisław z Oporowa, zwany błogosławionym*, [w:] *Polscy święci*, red. J. R. Bar, t. 5, Warszawa 1985, s. 32–60.

Janusz Zbudniewek, „z księgozbioru Stanisława zachowały się: zbiór pomocy kaznodziejskiej Jana Bromyarda «Summa Praedicatorum diversorum institutione doctorumque [...] munitas» (Ratyżbona 1518) z jego notą proveniencyjną (B. OO. Paulinów na Jasnej Górze), Walentego Wróbla «Promptuarium Ecclesiae» (Lipsk 1536; tamże) oraz Błażeja Węgra «Salutares Parenenses de Epistoliis et Evangeliis» i Mateusza z Kościana «Examen spirituum et visionum» (Cracoviae 1542)”⁶⁸. Trudno jednak doszukać się w którejkolwiek z tych pozycji specyficznych treści, z których mógł skorzystać Stanisław z Oporowa przy ewentualnym wywieraniu wpływu na powstanie Modlitewnika⁶⁹. Wobec powyższych argumentów należy domyślić o wpływie duchowości paulińskiej i Stanisława z Oporowa pozostawić w sferze hipotez⁷⁰.

Trzeba jeszcze rozważyć kwestię napisu na futerał: *Liber precarius quo utebatur S Hedvigi ducissa*. Nie wydaje się zasadne referowanie, sygnalizowanej już we wstępie, dyskusji na temat tego, o którą Jadwigę autorowi napisu chodzi – w gruncie rzeczy nie podano żadnych rzeczowych argumentów za opowiedzeniem się za którąś z Jadwig, i ja takich również nie znajduję. Ponadto zwracano uwagę, że nie wiadomo nawet, czy tekst futerału mówi nam o Modlitewniku. Inną pobudkę do zwiększonej nieufności wobec tej zapiski dodaje także dość znaczny odstęp czasu między spisaniem Modlitewnika (1525–1550) a sporządzeniem futerału (po 11 listopada 1634). Niestety, przy ustaleniu okoliczności powstania Modlitewnika futerał nie wydaje się pomocny.

Pewnych danych o okolicznościach powstania dostarcza również ocena literackiej wartości Modlitewnika Nawojki. Na ogół badacze doceniają piękny język

⁶⁸ Tenże, *Stanisław...*, dz. cyt., s. 66.

⁶⁹ Pierwsza to bowiem zbiór kaznodziejski, druga dziełko przeciwko protestantom, trzecia pomoc kaznodziejska, a czwarta traktat teologiczny. Błażej pustelnik pauliński, *Zbawienne zachęty o Matce Bożej i św. Pawle pierwszym pustelniku (1536, 1542)*, przeł. J. Wojtczak-Szyszkowski, wstęp J. Zbudniewek, „*Studia Claromontana*” 30 (2012), s. 21–38.

⁷⁰ Z pewnością przy obecnym rozpoznaniu źródeł trudno będzie udowodnić proveniencję Zakonu św. Pawła Pustelnika. Trudność wynika z ogólniejszego spostrzeżenia, że w przypadku *libri precum* często trudno doszukać się specyficznych treści. Przykładem tego jest sposób ustalenia związku z paulinami pewnego modlitewnika węgierskiego zachowanego w dwóch kopiach, a przeznaczonego dla Benigny Magyar, żony Pála Knizsego. Zawiera on bardzo typowe dla epoki modlitwy (np. oficjum NMP, psalmy pokutne Petrarki [zawarte również np. w Modlitewniku królewicza Aleksandra, K. Dobrowolski, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 92] oraz oracje z *Hortulus animae*). Jego proveniencję ustalono na podstawie kolofonu, a nie lektury oracji. Analiza treści bardzo rozpowszechnionych modlitw nie okazała się do tego konieczna. F. Gondán, *Węgierski zakon paulinów i jego językowe zabytki w średniowieczu (kodeks Festeticha i kodeks Czecha)*, przeł. M. Stoś, E. Kamočka, „*Studia Claromontana*” 30 (2012), s. 127–226.

modlitw⁷¹. Zdaniem Tadeusza Witczaka tłumacz „dobrze rozumiał rolę stylu we wzbudzaniu u czytelnika wzruszeń duchowych. [...] Czysta polszczyzna jego pracy skutecznie zatarła obcość źródeł. Rzecz zesza z pulpitu wrażliwego i świadomego artysty słowa”⁷².

Opinia o tłumaczu Modlitewnika jest jednak dość niekonkretną wskazówką w poszukiwaniach ewentualnego środowiska, z którego mogło wyjść tłumaczenie. Wiadomo jedynie, że było to środowisko wyrobione literacko. Należy zatem rozważyć, z jakiego języka mogło być dokonane tłumaczenie.

W literaturze zarysowały się dwa stanowiska. Pierwsze reprezentuje Krček, stwierdzając, że Modlitewnik jest przekładem z języka czeskiego. Swoją tezę opiera między innymi na porównaniach oracji z Modlitewnika z analogicznymi, a powstałymi w językach łacińskim, niemieckim, czeskim, w których to wskazał bohemizmy. Drugie stanowisko reprezentuje Brückner, pisząc, że to przekład bezpośrednio z łaciny, a wiele wyszczególnionych przez Krčeka czechizmów nie jest uprawnionych⁷³. Brakuje mi kompetencji do rozstrzygnięcia owego sporu, dlatego mogę opierać się jedynie na pracach językoznawców. Niestety nowszych prac o języku Książeczki Nawojki nie ma. Można jedynie podkreślić, że z tezami Brücknera zgadza się Jan Łoś, twierdząc, że „wpływy czeskie [są] bardzo słabe”⁷⁴. I ja się do tego przychylam, sądząc, że wnioski Krčeka nie są raczej uprawnione, choć mając na uwadze małopolski dialekt języka Modlitewnika, jest prawdopodobne, że powstał on na południu Polski i może zawierać pewne wpływy czeskie.

Powyższy spór dotyczy również podstawowego problemu, czy tłumacz ułożył Modlitewnik z kilku źródeł i jemu należy przypisać koncepcję całości, czy też jego praca ograniczyła się tylko do przekładu z jednego rękopisu. Na przemyślaną i klarowną kompozycję Książeczki Nawojki składają się zasadniczo trzy części: modlitwy do Maryi, oracje eucharystyczne i przygodne *preces*⁷⁵. Modlitewnik jest więc dziełem pomyślanym jako całość; z pewnością nie powstawał w wyniku nieuporządkowanego wpisywania do niego kolejnych modlitw⁷⁶, dlatego tak ważne jest rozważenie, jak doszło do powstania tak wartościowego zabytku. Krček twierdzi, że przetłumaczono go bezpośrednio z czeskiego modlitewnika, który to z kolei był

⁷¹ Por. M. Wiszniewski, *Historia...*, dz. cyt., s. 421; S. Motty, *Wstęp*, s. XXXVIII–XXXIX; J. Łoś, *Początki*, s. 216–217; R. Pilat, *Historja...*, dz. cyt., s. 445–446; Z. Klemensiewicz, *Historia...*, dz. cyt., s. 149–150.

⁷² T. Witczak, *Literatura średniowiecza...*, Warszawa 1990, s. 126. Tam także dokładniejsza analiza.

⁷³ Por. F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., passim; A. Brückner, *Literatura religijna...*, dz. cyt., s. 134–137.

⁷⁴ J. Łoś, *Początki...*, dz. cyt., s. 216.

⁷⁵ Por. *Książeczka*, s. 24–75, 75–158, 158–186.

⁷⁶ Por. F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 258.

tłumaczeniem z niemieckiego pierwowzoru, Brückner zaś, że to Polak poskładał Modlitewnik z wzorów łacińskich, czeskich i niemieckich⁷⁷. Trudno wyznaczyć kryterium, dzięki któremu udałoby się opowiedzieć za którymś z rozwiązań. Niemniej, jak dotąd, nie udało się wyszukać pierwowzoru Modlitewnika. Przeprowadzenie kwerendy byłoby w dodatku niezmiernie trudne ze względu na jej olbrzymi zakres (możliwe wzorce w językach łacińskim, czeskim i niemieckim).

Jakkolwiek Krček i Brückner różnią się w zarysowanych wyżej szczegółach, to są zgodni, że Modlitewnik jest późniejszym odpisem polskiego tekstu z uwagi na to, że zawiera błędy i glossy⁷⁸. Korespondowałoby to z przedstawionym spostrzeżeniem o rozbieżności między czasem spisania kodeksu (po 1525) a czasem napisania oryginału (koniec XV wieku). Twierdzeniu temu należy przyznać słusność, z tym jednak zastrzeżeniem, że pełnej oceny tego, czy w rzeczywistości mamy do czynienia z „zarzucanymi” Modlitewnikowi przez badaczy błędami i glossami, będzie można dokonać dopiero po wykonaniu edycji naukowej Modlitewnika.

Nie należy jednak zapominać, że niemożliwe jest jednoznaczne udowodnienie, iż dany fragment został dopisany czy też zmieniony przez kopistę – wielość krążących redakcji modlitw mogła sprawić, że już w pierwowzorze znajdował się „błąd”. Być może właściwsze byłoby w takiej edycji pokusić się o wskazanie pewnych znamienych odchyień od analogicznych tekstów łacińskich, niemieckich, czeskich, bez rozstrzygania, czy znajdowały się one w pierwowzorze Modlitewnika Nawojki, czy też dokonał ich kopista Modlitewnika. Zresztą w przypadku edycji modlitewników nie dąży się do odkrycia „oryginalnych” wersji modlitw. Poza tym należy pamiętać, że być może pewnej dozy błędów nie należy składać na barki kopisty, ale wydawcy tekstu⁷⁹.

Modlitewnik Nawojki w świetle przeprowadzonych tutaj poszukiwań to rękopis powstały między rokiem 1525 a 1550 w Małopolsce (bądź domniemany pierwotny kodeks powstał na tym obszarze). Prawdopodobnie to odpis starszego kodeksu z końca XV wieku. Był to rękopis przygotowany ze starannością, co świadczy o sporządzeniu go przez zawodowego pisarza⁸⁰. Wyszedł on ze środowiska wyrobionego literacko. Należy więc przypuszczać, że był użytkowany przez możniejsze warstwy społeczeństwa.

⁷⁷ Por. tamże; A. Brückner, *Literatura religijna...*, dz. cyt., s. 131; R. Pilat, *Historja...*, dz. cyt., s. 444–445.

⁷⁸ Por. A. Brückner, *Literatura religijna...*, dz. cyt., s. 136–137; F. Krček, *Modlitewnik...*, dz. cyt., passim; R. Pilat, *Historja...*, dz. cyt., s. 445.

⁷⁹ Por. P. Szatan, *Modlitewnik...*, dz. cyt., s. 283.

⁸⁰ Por. tamże, s. 296.

Modlitewnik jest typowym przykładem gatunku późnośredniowiecznego *liber precum*. Składają się bowiem na niego oracje w głównej mierze zawarte w bardzo popularnych *Antidotarius* oraz *Hortulus animae*. *Preces*, tak jak w innych modlitewnikach z tego czasu, są zindywidualizowane, ale jak wykazałem, nie znajdują się tam modlitwy, które ze względu na swój osobisty wydźwięk nie mogły być równie dobrze zamieszczone w innych tego typu zbiorach. Należy również podkreślić, że na Modlitewnik składają się modlitwy eucharystyczno-maryjne, co koresponduje z głównymi wątkami późnośredniowiecznej pobożności⁸¹. Nie wskazuję konkretnego środowiska, w którym mógłby powstać Modlitewnik. W świetle podkreślanej przeze mnie typowości zawartych tam modlitw nie uważam tego bowiem za źródłowo uprawnione. Brak ustalenia konkretnych osób, u których i dla których powstał Modlitewnik, nie zamyka jednak dalszych analiz. Wręcz przeciwnie, przygotowany grunt przez przeprowadzone źródłoznawcze uszczegółowienia daje otwarte pole do dalszych badań. Ustrzega bowiem od budowania wniosków w oparciu o niesprawdzone twierdzenia.

Z pewnością jedną z interesujących perspektyw jest spojrzenie na Modlitewnik jako źródło do poznania kultury religijnej późnośredniowiecznej Polski. Należy podkreślić, że Modlitewnik stanowi jedną z niewielu pozostałości po szeroko używanych *libri precum*, które z reguły nie dotrwały do naszych czasów z powodu zniszczenia ich w wyniku użytkowania⁸². W XV-wiecznej Polsce krążyło piśmiennictwo religijne przeznaczone dla ludzi świeckich. Nie przeprowadzono jednak analizy tych świadectw, mając je na uwadze jako odzwierciedlenie kultury religijnej. Co więcej, nie przeprowadzono choćby podstawowych badań nad łacińskimi modlitewnikami używanymi na ziemiach Polski. Chlubnym wyjątkiem jest analiza Borkowskiej przeprowadzona w odniesieniu do ośmiu jagiellońskich modlitewników⁸³. Nie wiadomo jednak, w jakim stopniu obraz kultury religijnej przez nią nakreślony, może być właściwy także dla innych grup społecznych. Wobec tego wydaje się pożądanym przeanalizowanie Modlitewnika Nawojki jako jej świadectwa. Jeszcze bardziej wskazane byłoby zestawienie religijnych treści Modlitewnika z innymi zachowanymi *libri precum*, co dałoby większą podstawę do wnioskowania o typowym świecie pojęć z zakresu kultury religijnej w późnośredniowiecznej Polsce.

⁸¹ Por. S. Bylina, *Religijność późnego średniowiecza. Chrześcijaństwo a kultura tradycyjna w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV–XV w.*, Warszawa 2009, s. 67–80.

⁸² Por. U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki...*, dz. cyt., s. 7.

⁸³ Por. tamże, *passim*.

Abstrakt

Modlitewnik Nawojki. Studium źródłoznawcze

Celem artykułu jest przeprowadzenie podstawowego studium źródłoznawczego, tj. ustalenie czasu, okoliczności oraz miejsca powstania, autorstwa i środowiska, z którego wyrósł Modlitewnik Nawojki – jeden z najstarszych pomników języka polskiego. Modlitewnik zawiera modlitwy adresowane do Maryi, z motywami eucharystycznymi oraz na różne okazje. Źródła tych modlitw można szukać w innych rozpowszechnionych, późnośredniowiecznych *libri precum*: *Hortulus animae* oraz *Antidotarius animae*. To spostrzeżenie nie pozwala łączyć Modlitewnika z jakimś środowiskiem. Prezentowane w historiografii odnośnie do tego domniemania są nieuzasadnione. Na podstawie niniejszego studium oraz badań Franciszka Krčeka i Aleksandra Brücknera dotyczących krytyki tekstu, a także analiz przedstawionych przez językoznawców, którzy datowali język Modlitewnika na koniec XV wieku, autor twierdzi, że Modlitewnik Nawojki jest kopią starszego rękopisu powstałego w końcu XV wieku. Rękopis Modlitewnika Nawojki został sporządzony w pierwszej połowie XVI stulecia i przypuszczalnie był używany przez szlachtę. Został on przygotowany przez zawodowego pisarza. Prawdopodobnie Modlitewnik Nawojki lub pierwotny manuskrypt powstał w Małopolsce. Jest on oceniany jako wyrafinowany literacko.

Słowa kluczowe: Modlitewnik Nawojki, *liber precum*, religijność średniowiecza

Abstract

The Prayer Book of Nawojka. Study over the source

The aim of this article is to perform a basic research of source, i.e. decision of time, circumstances and place of origin, authorship and milieu in which arose the Prayer Book of Nawojka – one of the oldest monuments of the Polish language. The Prayer Book includes prayers addressed to Mary, with motifs of Eucharistic and to different occasions. Sources those prayers may sight in other widespread in the end of fifteenth century *libri precum*: *Hortulus animae* and *Antidotarius animae*. This observation is not permit to associate the Prayer Book with any milieu. Presumptions on this subject presented in historiography are unjustified. On the basis of performed study and Franciszek Krček's and Aleksander Brückner's research about textual criticism and analysis made by linguists who dated language of the Prayer Book at the end of fifteenth century, author claimed that the Prayer Book of Nawojka is copy of a older manuscript formed at the end of fifteenth century. The manuscript of the Prayer Book was prepared in the 1st half of the sixteenth century and presumably it was used by nobility. It was drawn by a professional scribe. Probably the Prayer Book of Nawojka or the primary manuscript arose in Lesser Poland. It is estimated as a sophisticated literary.

Keywords: The Prayer Book of Nawojka, *liber precum*, religiosity of the Middle Ages

Bibliografia

- Bernacki L., *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*, Lwów 1918.
- Borkowska U., *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999.
- Brückner A., *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 3: *Legendsy i modlitewniki*, Warszawa 1904.
- Danysz A., *Das Gebetbuch der heiligen Hedwig*, „Archiv für slavische Philologie” 5 (1881), s. 402–424.
- Krček F., *Modlitewnik Nawojki. Studium językowe*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” seria II, 23 (1894), s. 186–267.
- Książeczka do nabożeństwa, na które się modliła Ś. Jadwiga, z rodu królów polskich, podług pierwszego rękopismu, wraz z załączeniem naśladowania oryginału*, wyd. J. Motty, Poznań 1823.
- Mańkowski L., *Zu der Frage nach den Quellen des „Hedwigsbüchleins”*, „Archiv für slavische Philologie” 10 (1887), s. 8–26.
- Salicetus Nicolaus, *Liber meditationum ac orationum deuotarum qui antidotarius animae dicitur*, Strassburg 1490 (Johann Grüninger), Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, ink. Th. I. 649, za: <http://digital.ub.uniduesseldorf.de/ihd/content/pageview/2847354> (31.05.2013).
- Szatan P., *Modlitewnik Nawojki. Próba rekonstrukcji rękopisu*, „Studia Claromontana” 30 (2012), s. 279–304.
- Zawitkowska W., *Modlitewnik Nawojki (Kilka uwag o cennym zabytku piśmiennictwa polskiego i jego autorce. Na marginesie badań nad dziejami rodziny Koniecpolskich w wiekach średnich)*, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Oświaty w Przemyślu” 1 (2003) z. 1, s. 19–30.

